

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતા

ગોપી જે. વાઘેલા

મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા (સમાજશાસ્ત્ર), ભક્તરાજ દાદાખાયર વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ ગઢડા (સ્વા.)

doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-190914-459

સારાંશ: શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સમાજના બૌદ્ધિક, સામાજિક અને નૈતિક વિકાસનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. ભારત જેવી વિવિધ જાતિ, ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવતી સમાજવ્યવસ્થામાં શૈક્ષણિક પરિસરમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતાનું સુનિશ્ચિતીકરણ અત્યંત આવશ્યક છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ આધારિત અસમાનતા, ભેદભાવ અને સામાજિક બહિષ્કારના અનેક સ્વરૂપો જોવા મળે છે, જે વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પ્રદર્શન, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સહઅસ્તિત્વ પર નકારાત્મક અસર કરે છે. ખાસ કરીને પછાત અને વંચિત વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓને સમાન તકો પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે, જેના કારણે સામાજિક અસમાનતા વધુ મજબૂત બને છે. આ અભ્યાસમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અમલમાં રહેલી આરક્ષણ નીતિ, સમાવેશક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને સંસ્થાગત નીતિઓની અસરકારકતાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, જે દર્શાવે છે કે યોગ્ય નીતિઓ દ્વારા અસમાનતા ઘટાડવી શક્ય છે.

નિષ્કર્ષ રૂપે કહી શકાય કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતાનું પ્રોત્સાહન સમાજમાં સમાન અવસરો અને સામાજિક સમરસતા માટે અનિવાર્ય છે. જો સંસ્થાઓ સંવેદનશીલ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, ભેદભાવ વિરોધી નીતિઓ અને સમાવેશક પહેલોને અસરકારક રીતે અમલમાં લાવે, તો વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિગત તથા સામાજિક વિકાસમાં નોંધપાત્ર સુધારો આવી શકે છે. આ અભ્યાસ સ્પષ્ટ કરે છે કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માત્ર જ્ઞાનનું કેન્દ્ર નથી, પરંતુ સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને સમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન આપતું મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે, જે સમાજને વધુ ન્યાયસંગત અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

મુખ્ય શબ્દો: જાતિ સમાનતા, શૈક્ષણિક સંસ્થા, વિવિધતા, સમાવેશક શિક્ષણ, સામાજિક ન્યાય, આરક્ષણ નીતિ

1. પ્રસ્તાવના

શિક્ષણને માનવ વિકાસ, સામાજિક ન્યાય અને લોકશાહી મૂલ્યોના સંવર્ધન માટેનું સૌથી શક્તિશાળી સાધન માનવામાં આવે છે. કોઈપણ સમાજની પ્રગતિ તેની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાની સમાનતા, પહોંચ અને ગુણવત્તા પર આધારિત હોય છે. ભારત જેવી બહુજાતિ, બહુધર્મી, બહુભાષી અને બહુસાંસ્કૃતિક સમાજવ્યવસ્થામાં શિક્ષણ માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું માધ્યમ નથી, પરંતુ તે સામાજિક અસમાનતાઓ દૂર કરવાનું અને સમાન અવસરો સ્થાપિત કરવાનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. આ સંદર્ભમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતાનો પ્રશ્ન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે.

ભારતીય સમાજમાં જાતિ વ્યવસ્થા ઐતિહાસિક રીતે ઊંડે સુધી ગૂંથાયેલી રહી છે. પરંપરાગત સમાજવ્યવસ્થામાં જાતિ માત્ર સામાજિક ઓળખ જ નહીં, પરંતુ વ્યવસાય, સામાજિક દરજ્જો અને શિક્ષણ સુધીની પહોંચ નક્કી કરનાર મુખ્ય પરિબળ રહી છે. લાંબા સમય સુધી શિક્ષણ પર થોડા જ વર્ગોનું પ્રભુત્વ રહ્યું, જ્યારે દલિત, આદિવાસી અને અન્ય પછાત વર્ગોને શૈક્ષણિક અવસરોમાંથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા. આ ઐતિહાસિક અસમાનતાનો પ્રભાવ આજના આધુનિક શિક્ષણતંત્રમાં પણ અલગ-અલગ સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

સ્વતંત્રતા પછી ભારતીય બંધારણે સમાનતા, ભેદભાવ નિવારણ અને સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોને કાયદાકીય

સ્વરૂપ આપ્યું. બંધારણના અનુચ્છેદ 14, 15 અને 16 દ્વારા સમાનતા અને ભેદભાવના નિષેધની સ્પષ્ટ ખાતરી આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત, અનામત નીતિ, શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ (RTE) અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 જેવી પહેલો દ્વારા પછાત વર્ગોને શિક્ષણ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં, નીતિગત જોગવાઈઓ અને વાસ્તવિક શૈક્ષણિક અનુભવ વચ્ચે હજુ પણ મોટું અંતર જોવા મળે છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ આધારિત અસમાનતા માત્ર પ્રવેશ અથવા આંકડાકીય પ્રતિનિધિત્વ સુધી મર્યાદિત નથી. તે વર્ગખંડની અંદર, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધોમાં, સહપાઠીઓ વચ્ચેના સામાજિક વ્યવહારમાં, મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયામાં અને સંસ્થાગત સંસ્કૃતિમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઘણી વખત આ ભેદભાવ સ્પષ્ટ ન હોય, પરંતુ અદૃશ્ય (hidden) અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે કાર્ય કરે છે, જે વિદ્યાર્થીઓના આત્મવિશ્વાસ, શૈક્ષણિક સિદ્ધિ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર ગંભીર અસર કરે છે.

આ સાથે, વિવિધતા (diversity) એ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું એક અનિવાર્ય અને સકારાત્મક લક્ષણ છે. વિવિધ જાતિ, ભાષા, સંસ્કૃતિ અને સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભણવું વિદ્યાર્થીઓમાં સહિષ્ણુતા, પરસ્પર સમજ અને લોકશાહી મૂલ્યો વિકસાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંશોધનો દર્શાવે છે કે વિવિધતાથી ભરપૂર શૈક્ષણિક વાતાવરણ વિચારોની વૈવિધ્યતા, સમસ્યા ઉકેલવાની ક્ષમતા અને સામાજિક સંવેદનશીલતા વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ જો વિવિધતાનું યોગ્ય સંચાલન ન થાય, તો તે તણાવ, બહિષ્કાર અને સંઘર્ષનું કારણ પણ બની શકે છે. ભારતીય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વિવિધતા અને સમાનતાનો સંબંધ ખાસ કરીને જટિલ છે, કારણ કે અહીં વિવિધતા ઐતિહાસિક અસમાનતાની પૃષ્ઠભૂમિ સાથે જોડાયેલી છે. તેથી, માત્ર વિવિધતાની હાજરી પૂરતી નથી; તેને સમાનતા અને સમાવેશ (inclusion) સાથે

જોડવી અનિવાર્ય છે. સમાવેશી શિક્ષણનો અર્થ એવો શૈક્ષણિક માળખો ઉભો કરવો કે જ્યાં દરેક વિદ્યાર્થી, તેની જાતિ અથવા સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિથી પરે, પોતાને સ્વીકારાયેલ, સન્માનિત અને સશક્ત અનુભવે.

વર્તમાન વૈશ્વિક સંદર્ભમાં પણ શિક્ષણમાં સમાનતા અને વિવિધતા મહત્વપૂર્ણ સંશોધન ક્ષેત્ર તરીકે ઊભરી આવી છે. UNESCO, OECD અને World Bank જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ શિક્ષણમાં સમાનતા અને સમાવેશને ટકાઉ વિકાસના મુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે ઓળખે છે. વૈશ્વિક અભ્યાસો દર્શાવે છે કે જે દેશોએ શિક્ષણમાં સમાનતા અને વિવિધતાને નીતિ અને વ્યવહારના સ્તરે સફળતાપૂર્વક અમલમાં મૂકી છે, ત્યાં સામાજિક સમરસતા અને આર્થિક વિકાસ વધુ મજબૂત થયો છે. આ વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ ભારતીય સંદર્ભમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતાના અભ્યાસને વધુ પ્રાસંગિક બનાવે છે.

આ સંશોધન પેપર શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતાને માત્ર નીતિગત મુદ્દા તરીકે નહીં, પરંતુ એક વ્યાપક સમાજશાસ્ત્રીય પરિઘટના તરીકે વિશ્લેષિત કરે છે. આ અભ્યાસનો ઉદ્દેશ છે કે ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ, તાત્વિક માળખું, વર્તમાન શૈક્ષણિક વાસ્તવિકતાઓ અને નીતિ ગત પ્રયાસોને જોડીને એક સમગ્ર દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરવો.

2. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતા:

શિક્ષણ કોઈપણ સમાજના સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસનું મૂળભૂત આધારસ્તંભ છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માત્ર જ્ઞાન આપવાનું કાર્ય કરતી નથી, પરંતુ સમાજમાં સમાનતા, ન્યાય અને માનવ મૂલ્યોનું નિર્માણ પણ કરે છે. ભારતીય સમાજમાં જાતિ વ્યવસ્થા ઐતિહાસિક રીતે સામાજિક અસમાનતાનું મુખ્ય કારણ

રહી છે, જેના પ્રભાવ શિક્ષણ ક્ષેત્ર પર પણ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.

જાતિ આધારિત ભેદભાવ, અસમાન પ્રવેશ, ડ્રોપઆઉટ દર, શૈક્ષણિક સિદ્ધિમાં તફાવત અને સંસ્થાગત બહિષ્કરણ જેવી સમસ્યાઓ આજે પણ અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતાનો અભ્યાસ શૈક્ષણિક સંશોધન માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બને છે

જાતિ સમાનતાનો અર્થ (Concept of Caste Equality)
જાતિ સમાનતા એટલે સમાજના દરેક વ્યક્તિને—તે કોઈપણ જાતિ, વર્ગ કે સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિનો હોય—સમાન અધિકાર, અવસર અને માન-સન્માન પ્રાપ્ત થવું. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સંદર્ભમાં જાતિ સમાનતાનો અર્થ નીચે મુજબ સમજાવી શકાય:

- પ્રવેશ પ્રક્રિયામાં સમાન તક
- ભેદભાવમુક્ત શૈક્ષણિક વાતાવરણ
- શિક્ષણ, મૂલ્યાંકન અને માર્ગદર્શનમાં નિષ્પક્ષતા
- જાતિ આધારિત અપમાન, અસ્પૃશ્યતા અને બહિષ્કરણનો અભાવ
- જાતિ સમાનતા માત્ર કાનૂની હક્ક નથી, પરંતુ સામાજિક ન્યાયની આવશ્યક શરત છે.

વિવિધતાનો અર્થ (Concept of Diversity)
વિવિધતા એટલે શૈક્ષણિક સંસ્થામાં વિવિધ જાતિ, ભાષા, સંસ્કૃતિ, લિંગ, આર્થિક સ્થિતિ અને સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોની હાજરી અને તેમના અનુભવને માન્યતા આપવી.

શૈક્ષણિક વિવિધતા નીચેના સ્વરૂપે જોવા મળે છે:

- સામાજિક અને જાતિ આધારિત વિવિધતા
- સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય વિવિધતા
- શૈક્ષણિક ક્ષમતા અને અનુભવની વિવિધતા

• વિવિધતા શિક્ષણ પ્રક્રિયાને વધુ સમૃદ્ધ, સંવેદનશીલ અને વ્યાપક બનાવે છે.

• સિદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્ય (Theoretical Framework)

સામાજિક ન્યાય સિદ્ધાંત (Social Justice Theory)

આ સિદ્ધાંત અનુસાર ઐતિહાસિક રીતે વંચિત અને દબાયેલા સમુદાયોને વિશેષ સહાય આપવી જરૂરી છે, જેથી વાસ્તવિક સમાનતા સ્થાપિત થઈ શકે. અનામત નીતિ અને સહાયક યોજનાઓ આ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે.

સમાનતા અને અવસર સિદ્ધાંત (Equality of Opportunity)

દરેક વ્યક્તિને સમાન અવસર મળે તે માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અવરોધો દૂર કરવા જોઈએ.

સમાવેશી શિક્ષણ સિદ્ધાંત (Inclusive Education)

આ સિદ્ધાંત અનુસાર શિક્ષણ વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં દરેક વિદ્યાર્થી—તેની જાતિ કે પૃષ્ઠભૂમિ ભલે કંઈ પણ હોય—સમાન રીતે શીખી શકે અને વિકાસ કરી શકે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતાની આવશ્યકતા

- સામાજિક અસમાનતા ઘટાડવા
- વંચિત વર્ગોના શૈક્ષણિક સશક્તિકરણ માટે
- લોકશાહી અને બંધારણીય મૂલ્યો મજબૂત કરવા

• ટકાઉ અને સમાવેશી વિકાસ માટે

જાતિ સમાનતા અને વિવિધતા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે માત્ર નીતિગત મુદ્દો નથી, પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનનું શક્તિશાળી સાધન છે. તાત્વિક અને સિદ્ધાંતિક સ્તરે સમાનતાની સ્પષ્ટ સમજ વિના શૈક્ષણિક ન્યાય શક્ય નથી.

3. અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો (Objectives of the Study)

આ સંશોધનના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે:

૧) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતાની તાત્વિક તથા સમાજશાસ્ત્રીય સમજૂતી વિકસાવવી.

૨) જાતિ આધારિત ભેદભાવનો વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પ્રદર્શન, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સમાવેશ પર થતો પ્રભાવ અભ્યાસ કરવો.

૩) શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સમાનતા, સામાજિક ન્યાય અને લોકશાહી મૂલ્યોને મજબૂત બનાવવામાં શિક્ષણની ભૂમિકા નિર્ધારિત કરવી.

4. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિય અસમાનતાના સ્વરૂપો: શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિય અસમાનતા વિવિધ સ્તરે અને વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રગટ થાય છે. આ અસમાનતા માત્ર ઔપચારિક નિયમો દ્વારા નહીં પરંતુ અનૌપચારિક વર્તન, માનસિકતા અને સંસ્થાગત સંસ્કૃતિ દ્વારા પણ કાર્યરત રહે છે.

4.1 પ્રવેશ પ્રક્રિયામાં અસમાનતા

ભારતમાં શાળાથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી પ્રવેશ પ્રક્રિયા દેખીતી રીતે ગુણ આધારિત હોવા છતાં, સામાજિક-આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિના કારણે તમામ જાતિઓને સમાન તક મળતી નથી. પછાત વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ગુણવત્તાપૂર્ણ શાળા શિક્ષણ, માર્ગદર્શન અને શૈક્ષણિક સંસાધનોની અછત હોવાને કારણે તેઓ સ્પર્ધાત્મક પ્રવેશ પરીક્ષાઓમાં પછાત રહે છે.

આ ઉપરાંત, આરક્ષણ નીતિ હોવા છતાં કેટલીક સંસ્થાઓમાં અનૌપચારિક અવરોધો ઊભા કરવામાં આવે છે, જેમ કે:

- દસ્તાવેજ ચકાસણીમાં અનાવશ્યક વિલંબ
- મેરિટ અને ક્ષમતા અંગે પૂર્વગ્રહપૂર્ણ વલણ

4.2 વર્ગખંડમાં ભેદભાવપૂર્ણ વર્તન

શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ શિક્ષણની ગુણવત્તામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ અનેક અભ્યાસો દર્શાવે છે કે કેટલીકવાર શિક્ષકો અજાણતા અથવા જાણીને જાતિ આધારિત પૂર્વગ્રહ દર્શાવે છે.

- વર્ગમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં અવગણના
- નકારાત્મક ટિપ્પણીઓ અથવા નીચું મૂલ્યાંકન
- આવો ભેદભાવ વિદ્યાર્થીઓના આત્મવિશ્વાસ અને શૈક્ષણિક પ્રદર્શન પર નકારાત્મક અસર કરે છે.

4.3 ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રતિનિધિત્વની અસમાનતા

વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પ્રોફેસર, રિસર્ચ સ્કોલર અને શૈક્ષણિક પ્રશાસન પદોમાં SC/ST/OBC વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ અત્યંત ઓછું જોવા મળે છે.

આ અસમાનતા દર્શાવે છે કે:

- આરક્ષણ નીતિનો અમલ પૂરતો અસરકારક નથી.
- પ્રમોશન અને ભરતી પ્રક્રિયામાં પારદર્શકતા અપૂરી છે.

4.4 સામાજિક અલગાવ અને ભેદભાવ

હોસ્ટેલ, મેસ, જૂથ પ્રવૃત્તિઓ અને મિત્રતા ગઠન પ્રક્રિયામાં પણ જાતિ આધારિત અલગાવ જોવા મળે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ:

- 1) અલગ બેસવા મજબૂર થાય છે
- 2) સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવામાં અડચણ અનુભવે છે
- 3) આ પ્રકારનો અલગાવ સામાજિક એકીકરણમાં અવરોધ ઊભો કરે છે.

4.5 માનસિક દબાણ અને ડ્રોપઆઉટ

જાતિ આધારિત ભેદભાવના કારણે અનેક વિદ્યાર્થીઓ માનસિક તણાવ, આત્મવિશ્વાસની કમી અને ઓળખ સંકટનો સામનો કરે છે. પરિણામે:

- અભ્યાસ છોડવાનો દર વધે છે

- શૈક્ષણિક સિદ્ધિ ઘટે છે
- બંધારણીય અને કાનૂની માળખું

7 નિષ્કર્ષ:

5. બંધારણીય અને સામાજિક માળખું:
ભારતીય બંધારણ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિય સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે મજબૂત આધાર પૂરો પાડે છે.

5.1 સમાનતાનો અધિકાર

- કલમ 14 દરેક નાગરિકને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાની સમાન સુરક્ષા આપે છે.
- કલમ 15(1) રાજ્યને જાતિ આધારિત ભેદભાવથી રોકે છે.
- કલમ 15(4) અને 15(5) પછાત વર્ગો માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની છૂટ આપે છે.

5.2 અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ માટે સુરક્ષા
કલમ 46 રાજ્યને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની રક્ષા કરવાનો આદેશ આપે છે.

5.3 શિક્ષણનો અધિકાર

કલમ 21A 6 થી 14 વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર સુનિશ્ચિત કરે છે, જે સમાનતા તરફનો મહત્વપૂર્ણ પગલું છે.

6 સંશોધન પદ્ધતિ:

આ અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તથા માહિતી એકત્રીકરણ માટે દ્વિતીયક માહિતી (Secondary Data) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં પુસ્તકો, સંશોધન લેખો, સરકારી અહેવાલો, અને શૈક્ષણિક નીતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ સમાનતા અને વિવિધતા માત્ર નૈતિક કે કાનૂની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ તે ટકાઉ સામાજિક વિકાસ અને લોકશાહી વ્યવસ્થાનું મૂળભૂત આધારસ્તંભ છે. ભારતીય સમાજમાં ઐતિહાસિક રીતે રચાયેલી જાતિ આધારિત અસમાનતાઓએ શિક્ષણ ક્ષેત્રને ઊંડે સુધી પ્રભાવિત કર્યું છે. સ્વતંત્રતા પછી બંધારણીય જોગવાઈઓ, અનામત નીતિ અને શિક્ષણ સંબંધિત વિવિધ સુધારાઓ છતાં, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જાતિ આધારિત અસમાનતા સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થઈ નથી.

અભ્યાસ દર્શાવે છે કે જાતિ આધારિત અસમાનતા માત્ર પ્રવેશ કે આંકડાકીય પ્રતિનિધિત્વ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે વર્ગખંડની વ્યવહારિક પ્રક્રિયા, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ, મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ, સંસ્થાગત સંસ્કૃતિ અને સહપાઠી સંબંધોમાં પણ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય સ્વરૂપે કાર્યરત રહે છે. ખાસ કરીને SC, ST અને OBC વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક આત્મવિશ્વાસ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સમાવેશના ક્ષેત્રે અનેક પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે, જેના પરિણામે ડ્રોપઆઉટ દર અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિમાં તફાવત જોવા મળે છે.

આ સાથે, સંશોધન એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે વિવિધતા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે એક સકારાત્મક શક્તિ બની શકે છે, જો તેને સમાનતા અને સમાવેશ સાથે યોગ્ય રીતે જોડવામાં આવે. વિવિધ જાતિ, ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવતાં વિદ્યાર્થીઓ સાથેનું શૈક્ષણિક વાતાવરણ સહિષ્ણુતા, સામાજિક સમજ અને લોકશાહી મૂલ્યોના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. પરંતુ વિવિધતાનું યોગ્ય સંચાલન ન થાય તો તે તણાવ, બહિષ્કાર અને સંઘર્ષનું કારણ બની શકે છે.

REFERENCE

- [1] Ambedkar, B. R. (1946). Annihilation of caste. Bombay: Thacker & Company.
- [2] Banks, J. A. (2008). An introduction to multicultural education (4th ed.). Boston, MA: Pearson Education.
- [3] Deshpande, S. (2011). Contemporary India: A sociological view. New Delhi, India: Penguin Books.
- [4] ICSSR. (2014). Social exclusion of scheduled castes and scheduled tribes in higher education. New Delhi, India: Indian Council of Social Science Research.
- [5] OECD. (2019). Education at a glance 2019: OECD indicators. Paris, France: OECD Publishing.
- [6] Reay, D. (2010). Sociology, social class and education. London, UK: Routledge.
- [7] Sen, G. (2018). Reservation, equality and higher education in India. *Economic and Political Weekly*, 53(12), 45–52.
- [8] Srinivas, M. N. (1966). Social change in modern India.
- [9] Sundar, N. (2016). The burning forest: India's war in Bastar. New Delhi, India: Juggernaut Books.
- [10] Thorat, S., & Kumar, N. (2005). Caste, discrimination and exclusion in modern India. New Delhi, India: Oxford University Press.
- [11] UNESCO. (2017). A guide for ensuring inclusion and equity in education. Paris, France: UNESCO Publishing.
- [12] World Bank. (2020). World development report 2020: Learning to realize education's promise. Washington, DC: World Bank.
- [13] Government of India. (2020). National Education Policy 2020. New Delhi, India: Ministry of Education.